

ОРНАМЕНТЪТ В УКРАСАТА НА АРБАНАШКИТЕ ЦЪРКВИ ОТ XVI – XVIII В.

Миглена ПРАШКОВА (Велико Търново)

Видът и функцията на чисто декоративния елемент в монументалната църковна живопис от времето на късното средновековие в България и по-специално в арбанашките църкви не е обсъждан специално и задълбочено. С проблема са се занимавали някои автори-изкуствоведи. Проф. Елка Бакалова в „Бачковската костница“¹ е засегнала по-подробно въпроса за ролята на орнамента в цялостната украса на храма. З. Димитров, Б. Шаров, В. Ангелов са разглеждали орнаменталното присъствие в декорацията на храма на някои отделни паметници на нашата църковна живопис от различните периоди на нейното развитие². А. Рошковска и Л. Мавродинова в своя труд³ за първи път са се опитали да регистрират значителното присъствие на орнамента в този вид стенна живопис и са представили неговото развитие, визирайки някои от основните паметници на църковната живопис от времето на средновековието, късното средновековие и Възраждането. Л. Прашков в монографията си за църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси⁴ и Св. Ръцева в кандидатската си дисертация за църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси⁵ също засягат този проблем, без да му отделят специално място.

Като погледнем панорамата на средновековната живопис по българските земи, ще видим, че орнаментът в неговите разновидности присъства в такива значителни паметници като църквите в Преслав, Боянската църква, средновековните църкви на Трапезица, църквата „Св. Богородица Петричка“ при Асеновата крепост, Хрельовата кула, църквата „Св. Арх. Михаил“ в гр. Рила и др. Тази традиция се пренася и в паметниците от късното средновековие — стенописите от църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, църквата „Св. Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир, църквата „Св. Никола“ в Сеславския манастир, църквата „Св. Арх. Михаил“ в Билинския манастир⁶ и др. независимо, че архитектурата се опростява и вътрешното пространство на храмовете намалява в периода на османското владичество. Орнаментът в тези и

други църкви от епохата на средновековието и късното средновековие е част от общата им декоративна система и представлява неделима част от техния изобразителен репертоар, от тяхната декоративна програма. В православната църковна монументална живопис той има огромно значение в разпределението на различните зони (регистри) на украса, в разпределението на сюжетната украса и нейната връзка с архитектурониката на храма, в обрамчването и акцентирането на части от нея и на отделни изображения. Несъществуващи арки могат да бъдат маркирани, подчертани с различни орнаменти. Орнаментът е свързан със стиловите особености на стенната живопис, които се изразяват в избора на мотива, в неговите размери и в трактовката на орнаменталната форма, в ритъма и в колоритното ѝ решение. Тази част от украсата има своето развитие в общото стилово развитие на църковната монументална живопис. Така във всяка епоха проличава склонност към определен вид декоративни елементи и към начина на тяхното третиране.

С увеличаване на църковното строителство в периода на XVII в. по българските земи, значителността на орнаента в украсата на храмовете възраства. Особено характерни в това отношение са арбанашките църкви, които по своите тип и размери представляват едно изключение за паметниците в монументалната живопис през тази епоха. Със социалния и икономическия си подем с. Арбанаси става място, където се преплитат тенденции от целия Балкански полуостров⁷. Стенописите в арбанашките църкви „представляват синтез от различни художествени насоки и влияния“⁸. За периода XVI—XVIII в. голяма възможност за изява на един от етапите в развитието на орнаента ни дават именно тези църкви⁹.

Тук ще бъдат разгледани орнаментални мотиви от декорацията на църквите „Св. Димитър“ — 1621 г., „Рождество Христово“ — 1632—1681 г., „Св. Атанасий“ — 1667 г. и „Събор на св. Архангели“ — 1761 г. В другите църкви в манастирите „Св. Богородица“ и „Св. Никола“, все още стенописите не са разчистени до край и трудно може да се говори за участие на орнаментите с положителност. Задачата на това съобщение не е да разглежда развитието на различните видове орнаменти, които като цяло са традиционни, а да фиксира тяхното конкретно присъствие, функция и участието им в стиловите концепции на авторите и епохата в арбанашките църкви. Тук присъстват основните групи от тази част на декоративната украса на храма¹⁰, които в най-общи линии условно могат да се разделят така:

— геометрични орнаменти — т. нар. меандър, пречупена под ъгъл линия, вълнообразна линия, зигзаг линия, спирали, ромбове; орнаменти, композирани от кръгове или от няколко вида геометрични елемента, форми на съдове (вази), нееднократното повтаряне на които дава възможност да се запълни голяма повърхност;

— растителни орнаменти — мотиви от стебла, цветя, пъпки, листа, „навързани“ чрез повтаряне, редуване или чрез някакъв прост способ за съединяване в т. нар. повлек, могат да заемат един ред или два реда, или при необходимост да се запълни определена повърхност, в няколко реда. Много популярни са т. нар. палмета, акантовият лист, лозовият лист, различни листа, завити листа или разклонени растителни орнаменти, плодове и лозници и др.;

— орнаменти с участие на животински фигури — в стенната живопис това са най-често птици;

— орнаменти, съставени от букви — в някои влизат кръстове и монограми с името на Исус Христос;

— т. нар. арабеска, която навлиза под източно влияние;

— група на смесените орнаменти; на отделни места се използват композиции от различни мотиви с цел да се запълни по-голямо пространство на определено място.

Практически в арбанашките църкви се срещат орнаменти от всички изброени до тук групи. Особено характерна в това отношение е орнаментиката в най-голямата и най-представителната църква в Арбанаси „Рождество Христово“. Разнообразието на орнаментиката ѝ се увеличава от наличието на различни етапи в нейното изписване, на различните майстори, които са работили тук: I етап — XVI в — южната стена на наоса и източната част на женското отделение, II етап — 1632 г — параклиса „Св. Йоан Кръстител“, III етап — 1638 г. — женското отделение, IV етап — 1649 г. — западната част на галерията. Независимо от това, че са правени от различни ръце, маниерът, подходът при избора на мотив не се различават особено един от друг. Този избор като цяло е подчинен на спецификата на архитектурата, тъй като тя е „основен творчески вид, който определя характеристиката“¹¹ на този декоративен елемент. Орнаментите в църквата „Рождество Христово“ могат да бъдат разделени на няколко групи, според тяхната функция:

— орнаменти, които участват в структурата на отделните пояси, какъвто е централният пояс в зенита на свода, където участват растителни мотиви, служещи за връзка на отделните медальони, обединявайки ги по този начин в един фриз;

— орнаментални фризове или ленти, които разделят отделните регистри с изображения;

— орнаментални фризове, които подчертават различни членения — арки, сводове, кръгове и други архитектурни елементи;

— декорация на цокълните регистри — в по-голямата си част геометрични мотиви, които представляват мраморни, каменни облицовки (т.нар. опус александринум) или инкрустации и драперии, които наподобяват украсата на текстила;

— орнамент, участващ в украсата самостоятелно като пано, който обикновено изпълнява чисто запълваща функция. Мащабът на тези мотиви е в зависимост от големината на пространството, от мащаба на сградата и от естествените паузи, с които художниците разделят отделните цикли от украсата.

Като типизация или подчертаване на тази класификация служат примерите на повторения и в другите арбанашки църкви, особено в църквите „Св. Димитър“ — 1621 г., „Св. Атанасий“ — 1667 г.

Интересно е да се проследи развитието на много често срещания орнаментален мотив палметата, нарисувана върху арките, членящи полуцилиндричните сводове и в трите споменати по-горе църкви; която участва като декорация на цокълния регистър в параклиса на църквата „Св. Димитър“ (рис. 1) и като самостоятелно пано, под драперията от цокъла на източната стена на галерията в църквата „Рождество Христово“ (рис. 2). И ако в църквата „Св. Арх. Михаил“ в гр. Рила от края на XII в. палметата, която разделя двата хоризонтални регистъра с изображения и в църквата в Кремиковския манастир от XV в. (рис. 3), където е изписана като цокъл, е по-опростена, решена в два цвята, то в арбанашките църкви тя е по-усложнена, по-разчленена, решена колоритно с повече цветове.

Може да се сравни един орнамент от повтарящ се растителен мотив, изписан върху архитектурни елементи от църквата в Кремиковския манастир (рис. 4), от църквите „Рождество Христово“ (рис. 5) и „Св. Димитър“ (рис. 6) в Арбанаси, както и драпериите, изпълнени върху цокълния регистър от Кремиковци (рис. 7), от църквите „Рождество Христово“ (рис. 8) и „Св. Архангели“ (рис. 9). Налагат се същите констатации. В Кремиковския манастир (XV в., 1493 г.) както цокълът, така и растителният орнамент, предмет на сравнението са решени по-лаконично, по-наедро, докато съответните орнаментални декоративни елементи в Арбанаси (XVII в.) са издребнени, разчленени, значително усложнени. Върху тези примери могат да се градят и етапите и тенденциите на развитието на орнамента в късното средновековие.

Медальонните фризове, свързани с орнаментален мотив, които делят двата регистъра с изображения в църквата „Св. Атанасий“ — 1667 г. са решени просто, по-механично, с по едно стилизирано цвете, свързващо медальоните с изображения на светци (рис. 10). Има и по-сложни решения на подобни фризове в тази и в други арбанашки църкви от XVII в. (рис. 11). Начинът, оплитащата, свързваща конструкция между медальоните, за да се получи цялостна фризова плетеница, е най-разнообразна в различните църкви и в етапите от тяхното изписване. В медальонния ред от църквата „Св. Атанасий“ кръговете с изображения на светци са свързани с повлек от стемло със стилизирани цветя и листа, с по две разклонения, които ритмично се повтарят, редувайки посоката си на завиване

на горе и на долу (рис. 11). Но в църквата „Св. Архангели“ от средата на XVIII в. (рис. 12) орнаменталният медальонен фриз става значително по-сложен, издребнен, с много разклонения и повече подробности, които губят ясната ритмичност и симетрия в сравнение с разгледаните примери досега, като се стремят да запълнят цялото пространство между медальоните и рамките.

В арбанашките църкви през разглеждания период орнаментът не губи основната организираща функция, която носи този декоративен елемент в монументалната украса от епохата на средновековието, но губи лаконичността на формата си, състояща се от силно стилизирани традиционни мотиви, от палметата, акантовия лист, графичните и геометричните елементи на плетеницата, меандъра и т.н. В него навлизат нови разнообразни, преди всичко растителни мотиви. Те обаче не са изчистени, рафинирани както в орнаментите от епохата на средновековието. Може да се извлече закономерността, че по-ранните орнаменти от арбанашките църкви са изпълнени с по-силна стилизация, имат по-обобщена схема, докато при по-късните има стремеж към по-натурна, по-малко синтезирана обработка на първообраза. Правят се опити за светлосянно (триизмерно) решение на листата, стebelata и цветята, забелязват се опити детайлите да се нарисуват с по-големи подробности¹². Тази тенденция се забелязва в стенописите от края на XVII и от XVIII в.

Употребата на орнаента в арбанашките църкви може да ни послужи като основа за обобщаващи изводи за развитието му в църковната монументална живопис по нашите земи. Той представя епохата пълно със сюжетиката си и със своята стилова интерпретация. Общата констатация може да бъде следната:

1. Орнаментът в известна степен запазва своят чисто декоративен вид на обобщени, стилизирани и геометрични мотиви и форми, но губи своята монументалност.

2. Забелязва се загубване на едромашабната лаконична форма и увеличаване, по-многословна наподобителност. Мотивите стават по-бъбриви, по-многоцветни, като се ползват повече заемки от бароковото изкуство на Европа и от арабската (източното арабско и ислямско изкуство).

Във всички случаи орнаментът и орнаменталните мотиви от арбанашките църкви, които са били и по-представителни, са били образец за украсата на много църкви през XVII в. в България и особено през следващия XVIII в. Социалното положение на селището по това време, с пътуващите отвън майстори, работили в Арбанаси, е било предпоставка за създаването в тези църкви на стенописна украса, носител на най-добрите тенденции и традиции, които съществуват в паметниците от XVII в. на целия Балкански полуостров. Това са висококачествени паметници, кои-

то представят широко традицията и очертават нейното развитие през XVI—XVII в. по българските земи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бакалова, Ел. Бачковската костница. С., 1977.

² Димитров, З., Б. Шаров. Стенописни орнаменти в Югозападна България. С., 1964; З. Димитров. Стенописни орнаменти от архитектурните паметници в поречието на Струма, Места и Марица, С., 1970; В. Ангелов. Мястото на орнамента при формирането на българския стил — 1300 г. Българска държава. Изкуство, № 1, С., 1978; А. Рошковска, За орнаменталната стенопис и писаните къщи от Българското възраждане. Изкуство, № 5, С., 1970.

³ Рошковска, А., Л. Мавродинова. Стенописен орнамент. БАН, С., 1985.

⁴ Прашков, Л. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Български художник, С., 1979.

⁵ Ръцева, Св. Кандидатска дисертация на тема „Иконографски стил на стенописите в църквата „Св. Атанасий“, с. Арбанаси“, 1997.

⁶ Паскалева К. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. Български художник, С. 1980; Д. Каменова. Сеславската църква. Български художник, С., 1977; Д. Каменова. Стенописите на Искрецкия манастир. Български художник, С., 1984; Ел. Флорева. Средновековни стенописи — Вуково 1598. Български художник, С. 1987; Ел. Флорева. Манастирската църква „Архангел Михаил“ в Билинци. Български художник, С., 1973.

⁷ Костов, Д., Д. Куцаров. Кратка история и водач за старините в Арбанаси. С., 1946.

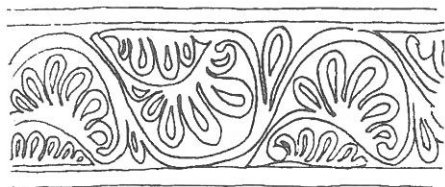
⁸ Ръцева, Св. Иконографска и стилова характеристика на стенописния ансамбъл от църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси от 1667 г. Проблеми на изкуството, БАН, извънреден брой, С., 1998, 38.

⁹ Прашков, Л. Рождество Христово в Арбанаси. Български художник, С., 1979; Св. Ръцева. Кандидатска дисертация на тема „Иконографски стил на стенописите в църквата „Св. Атанасий“, с. Арбанаси“, 1997.

¹⁰ Јанц З. Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века, Београд, 1961.

¹¹ Рошковска, А., Л. Мавродинова. Стенописен орнамент. БАН, С., 1985, 10.

¹² Прашков, Л. Рождество Христово в Арбанаси. Български художник, С., 1979, 184—185.

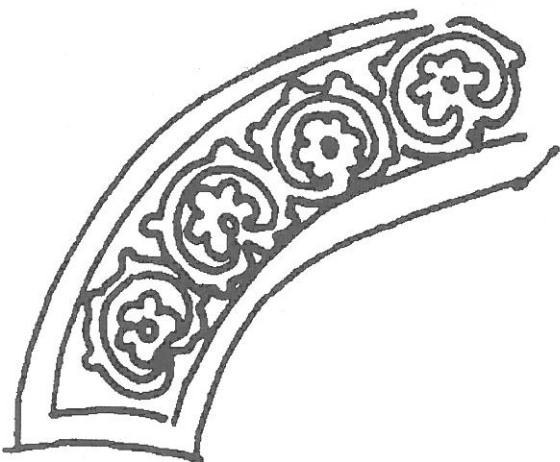
Палмета от цокъла в църквата „Св. Димитър“, XVII в., Арбанаси

Палмета, членяща свода на църквата, „Рождество Христово“, XVII в., Арбанаси

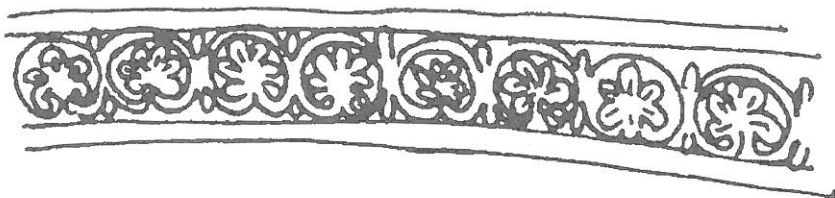
Палмета от цокъла на църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, XV в.

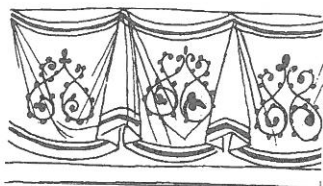
Орнамент с растителен мотив от пластичната арка около ктиторския портрет от църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, 1493 г.

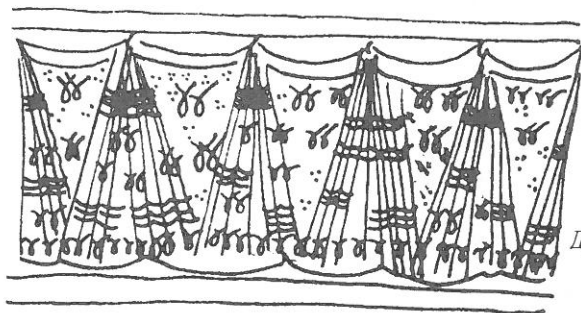
Орнамент с растителен мотив от арката, членяща свода в църквата „Рождество Христово“, 1638 г., Арбанаси

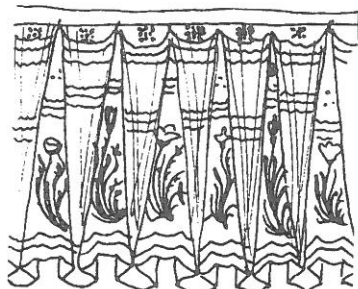
Орнамент с растителен мотив от арка в църквата „Св. Димитър“,
1621 г., Арбанаси

Драперия от цокъла в олтара на църквата
„Св. Георги“ в Кремиковския манастир, XV в.

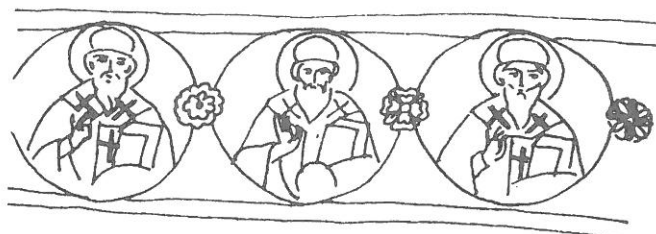

Драперия от цокъла на църквата
„Рождество Христово“,
XVII в., Арбанаси

Драперия от цокъла на църквата „Събор
на св. Архангели“, XVIII в., Арбанаси

Орнаментален медальонен фриз от църквата „Св. Атанасий“,
1667 г., Арбанаси

Орнаментален медальонен фриз от църквата „Св. Атанасий“,
1667 г., Арбанаси

Орнаментален медальонен фриз от църквата „Събор на св.
Архангели“, XVIII в., Арбанаси